

Педагогічні пошуки на підставі естетичних критеріїв спонукають педагогів до ефективних змін при плануванні та організації навчально-виховного процесу. Існує сьогодні ціла низка питань інформаційного, організаційного змісту, які важливо осмислити з врахуванням естетичних показників. У процесі розробки концептуальних параметрів діяльності шкіл заслуговують послідовного вивчення, зокрема, такі питання: школа як естетична категорія; естетичні цінності та їх використання у навчальній практиці; соціально-психологічні передумови функціонування естетичних знань; побудова навчально-виховного процесу за законами краси; естетичні закономірності навчального процесу; естетико-виховні функції школи; системоутворюючий характер естетичного пізнання; естетика школи та шляхи її розбудови.

Не менш значимим є напрям креативної діяльності педагогів, що пов'язаний з розкриттям естетичного змісту навчальних дисциплін та основних форм виховної роботи. Завдяки обґрунтуванню естетичного змісту навчально-виховного процесу відкривається широка перспектива оновлення всього того, що має засвоїти учень у школі.

З метою осмислення і послідовного обґрунтування методичних аспектів навчально-виховної роботи з врахуванням естетичних вимог у школах виділяється тематика інноваційної діяльності педагога. Працюючи над удосконаленням педагогічної технології, вчителі-дослідники прагнуть дати відповідь на такі питання, як: навчальний діалог у взаємодії вчителя і учнів на уроці; естетична спрямованість навчально-виховного процесу у школі; естетичні вимоги до навчальної праці вчителя і учнів; врахування вчителем естетичних закономірностей у навчальному процесі; шляхи естетизації навчальних дій вчителя та учнів; класифікація методів навчання і виховання на основі естетичних показників.

Зазначене вище дозволяє зробити висновок про те, що педагогіка краси визначає майбутнє національної школи України. Прекрасне, піднесене, досконале, гармонійне та інші естетичні категорії засвідчують про те, що у навчально-виховному процесі багатьох шкіл домінує ідея, яка орієнтує працю вчителя та учнів на високі естетичні цінності. Самі по собі вони не приходять у школу, їх потрібно плекати, наполегливо розвивати і збагачувати. І в цьому суттєву допомогу може надати креативна діяльність вчителя, який прагне передати молоді досвід сприймання, оцінки і творення прекрасного в природі, побуті, науці, мистецтві і культурі. Формування естетичних цінностей особистості стає першоосновою навчально-виховного процесу, якому відчутне місце покликана відігравати художньо-естетична освіта.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артюхова О.В. Мистецтво як джерело формування художнього світогляду особистості // Педагогіка вищої та середньої школи. Вип. 10. – Кривий Ріг, 2005. – С. 22-30.
2. Бутенко В.Г. Художньо-естетична освіта серед завдань сучасної школи // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. Вип. 10. – Харків, 2006, – С. 14-17.
3. Покровщук Л.М. Комп'ютерні технології у творчому розвитку майбутніх учителів образотворчого мистецтва. – Херсон, 2005. – 92с.

УДК 37.013.77:159.923.3

Александрова Г.М.

ЧЕСТЬ І ГІДНІСТЬ У МОРАЛЬНОМУ ЗРОСТАННІ ОСОБИСТОСТІ

У статті досліджено питання про морально-психологічну сутність понять „честь” і „гідність”, обґрунтовано їх місце та значення у моральному зростанні особистості.

The article researches the question about moral psychological essence of such notions as “honour” and “dignity”, their place and importance in moral formation of personality.

У сучасному житті людини, попри всі економічні й політичні негаразди, розширюється утвердження гуманістичних ідей як альтернативних до кризових проблем становлення української національної державності. Все частіше ці ідеї покладаються в основу нових технологій виховання, спрямованих на забезпечення розвитку в підростаючій особистості моральних і духовних здібностей як найсуттєвіших у ціннісній системі людини. Майже 50 років тому засновник гуманістичної психології А.Маслоу зазначав, якщо ми хочемо знати можливості духовного зростання особистості, зростання цінностей або морального розвитку, тоді ми повинні пізнати якомога більше, віддаючи перевагу вивченню моральних, етичних і добродесних людей. Вчений вважав, що людям обов'язково потрібна психологія, яка повинна бути спрямована на покращення природи людини, а від того буде змінюватися і навколишній світ [7]. Ці ідеї не втратили актуальності і сьогодні: у сучасних науковців спостерігається особлива прихильність до проблеми особистісного розвитку людини на основі глибокого вивчення суб'єктивного, духовного, морального в особистості – її якостей, почуттів, цінностей, особливостей мотиваційної й вольової сфери.

Підґрунтя для розгортання досліджень у напрямку морально-духовного зростання підростаючої особистості закладали протягом минулого століття європейські та американські вчені Д.М.Болдуїн, Л.Кольберг, П.Массен, Ж.Піаже, Е.Шпрангер та інші. Моральне зростання особистості вони пов'язували з формуванням просоціальної поведінки, під якою розуміли виконання запропонованих певною культурою моральних принципів. Особистість у процесі морального становлення засвоює соціальні норми поведінки, вчиться надавати своїм діям соціально допустиму форму та керувати своєю поведінкою відповідно до вимог суспільства, намагається враховувати потреби інших людей поряд зі своїми власними та скоординувати свою поведінку з поведінкою інших [8].

Розвиток підростаючої особистості в контексті діяльності, засвоєння знань чи досвіду досить широко представлений у працях знаних науковців П.Я.Гальперіна, О.М.Леонтьєва, Б.Ф.Ломова, В.С.Мерліна, А.В.Петровського, Д.Б.Ельконіна та багатьох інших, проте його психологічний розгляд з морально-ціннісної, духовної площини розроблений поки що недостатньо. Так, з великого числа російських учених питанню морального становлення підростаючої особистості присвятили свої дослідження лише С.Г.Якобсон (1984) і Б.С.Братусь (1985), а з українських – І.Д.Бех (1992, 1998) і І.С.Булах (2003).

У концепції С.Г.Якобсон постулати морального і особистісного розвитку простежуються в нерозривній єдності. Розглядаючи мораль як форму нормативної регуляції поведінки, що здійснюється людиною відносно інших і самої себе, вчена виходить з того, що саме норма є засобом подолання і попередження суперечностей та слугує значущій суспільній меті – співдружності і співучасті у міжособистісних взаємодіях. Зверненість дітей до норм піднімає цінність їх спілкування, визначає доброзичливість контактів з іншими. Визначення форм та типів нормативної регуляції привело С.Г.Якобсон до побудови моделі морального розвитку особистості дитини, в якій поява індивідуальної форми нормативної регуляції – моральної саморегуляції, виступає основою її моральності. За позицією С.Г.Якобсон, моральна саморегуляція є тією формою, котра повніше відображає сутність моралі як особливого суспільного механізму внутрішньої детермінації поведінки людей відповідно до прийнятої у суспільстві системи цінностей. Вихідне значення для становлення моральної саморегуляції має особистісний аспект. Як підкреслює вчена, саме перенесення нетерпимого ставлення до порушення норм моралі на власну поведінку є важливою особистісною передумовою, необхідною для того, щоб людина стала суб'єктом саморегуляції [12]. Результати наукових досліджень С.Г.Якобсон дали можливість по-новому поставити питання про співвідношення моральної свідомості і моральної поведінки людини. Ситуації морального вибору як процесу саморегуляції були окреслені вченою у взаємозв'язку з певною цариною свідомості особистості, – "...нею виявляється не знання норм і розуміння їх цінності та необхідності, не наявність відповідних моральних понять (оскільки все це виступає у функції передумов, необхідних, але недостатніх у дотримуванні

норм у власній практиці), а та царина свідомості, котра в психологічному плані пов'язана з моральною поведінкою – моральна самосвідомість, моральне усвідомлення себе, власної особистості” [12: 138].

У дослідженні моральної свідомості особистості видатний вчений Б.С.Братусь висунув ряд положень, згідно з якими психологічними інструментами морального життя особистості є духовні та культурні потреби, смислоутворюючі мотиви та емоційні переживання. Саме наявність у особистості моральних мотивів визначає її моральну позицію і поведінку. Особливу значущість у моральній діяльності особистості мають емоції, які тісно корелюють з мотивами. Будь-яка невідповідність між смислоутворюючими мотивами і реальною поведінкою призводить до певних емоційних переживань. Функція емоцій, що безпосередньо сигналізує про розлад між буттям людини та її уявленнями про належну (нормативну) поведінку є психологічною основою такої важливої моральної категорії, як совість. Емоційне переживання є також незамінним інструментом іншої внутрішньої діяльності людини, без якої неможливе її моральне зростання, – самоаналізу, самооцінок своїх дій і вчинків, і є психологічною основою моральних категорій гідності і честі.

За позицією Б.С.Братуса, основними конституюючими одиницями особистості виступають особистісні цінності – глибоко усвідомленні загальні смислові утворення. Саме вони безпосередньо визначають ставлення людини до світу, до інших людей і до самої себе. Цінності особистості, за розумінням вченого, – це усвідомлені і прийняті людиною загальні смисли її життя. Істинна цінність, підкреслює автор, завжди повинна бути забезпечена „золотим запасом” відповідного особистісного смислу як емоційного ставлення до життя. Головний сенс своїх ідей вчений висловив таким чином: „... сукупність основних ставлень до світу, людей і себе, що задаються динамічними смисловими системами, утворюють у своїй єдності та головній своїй сутності властиву людині моральну позицію. Така позиція особливо стійка, коли вона стає свідомою, тобто з'являються особистісні цінності, які розглядаються нами як усвідомлені загальні смислові утворення. Сповідування цих цінностей закріплює єдність і самототожність особистості у значних відрізках часу, надовго визначаючи собою головні характеристики особистості, її стрижень, її мораль” [3: 27].

Прогресивний науковий погляд щодо морально-духовного зростання підростаючої особистості знаходимо в сучасних роботах І.Д.Беха. В них вчений подає концептуальну схему формування і розвитку образу „Я” особистості як регулятора її моральної поведінки. Акцентується положення, з яким лише у процесі „виховуючих взаємодій” утверджуються формотворчі акти, що пов'язані зі становленням „моральної самосвідомості”, „образу Я”, „особистісних цінностей” людини. За позицією І.Д.Беха, становлення морально-духовної самосвідомості – це найважливіший „полігон”, на якому повинно розгортатися виховання підростаючої особистості. Особистісне зростання, відповідно до такого підходу, розуміється як процес поєднання в свідомості людини загальноприйнятої, універсальної системи духовних цінностей з системою особистісних цінностей. Автор концепції морального зростання особистості підкреслює: „Психологічним об'єктом дослідження і виховання має виступати формування „Я-образу”, „Я-концепції” особистості. Розвиток цього утворення відбувається на основі розгортання процесу морально-духовної самосвідомості. Розвинений образ „Я” виявляється системою особистісних цінностей, кожна з яких можна вважати конкретним одиничним образом „Я”. Сплав багатьох одиничних конкретних образів „Я” призводить до виникнення узагальненого образу „Я”” [1: 157–159]. Опредмечують цілісний образ „Я” особистісні цінності. Основною їх функцією є становлення моральної самосвідомості підростаючої особистості. В цьому ракурсі особистісна цінність визначається як психологічне новоутворення, яке досить безпосередньо відтворює значущу для суб'єкта узагальнену сферу довкілля, через ставлення до якої він виділяє, усвідомлює й утверджує себе, своє Я, і в результаті цього дана сфера стає простором його життєдіяльності. Природа особистісних цінностей характеризується тим, що вони виступають самоцінностями, внутрішнім змістом, потребами людини.

Отже, психологічною наукою здійснюється інтенсивний пошук природи моральних уявлень. Інтерпретується вона як здатність переносити нетерпиме ставлення до порушення норм на власну поведінку (С.Г.Якобсон), як набуття власної системи цінностей (Б.С.Братусь), як особистісні цінності (І.Д.Бех). Узагальнення цих наукових позицій дозволяє нам говорити про те, що особистісне зростання тісно корелює з моральним зростанням. При цьому особистісною передумовою морального зростання виступає процес становлення моральної самосвідомості.

Між тим, науковцями визнано, що феномен моральної самосвідомості особистості майже не висвітлюється у психологічних дослідженнях. Зокрема, такі її форми як честь та гідність, активізація розвитку яких розпочинається у період дорослішання, в полі зору дослідників не тільки не перебували, але й зовсім мало згадуються. Останнє й покладено нами в основу дослідницького задуму щодо з'ясування морально-психологічної суті понять „честь” і „гідність”. Завданням даної статті є обґрунтування психологічних засобів, точніше, таких форм існування моральної самосвідомості підростаючої особистості як почуття честі та почуття гідності.

У своєму дослідженні ми спираємося на сучасну концепцію особистісного зростання підлітка, репрезентовану І.С.Булах. Сутність поняття „особистісне зростання” вчена розкриває як „процес самоусвідомлення та ціннісного ставлення до власного „Я”, що актуалізує нові рівні відкриття у самому собі моральних якостей і моральних почуттів та піднімає особистість до осмисленого переживання власних дій як вільних, відповідальних вчинків” [4: 226]. На думку вченої, особистісне зростання підлітка визначають нові якісні перебудови різних форм моральної самосвідомості. З одного боку, такі її форми як почуття сорому, вини, совісті, честі, гідності та відповідальності, є глибинними, суб'єктивними утвореннями підлітка, з іншого боку, ці форми виступають психологічними засобами об'єктивації нормативного „Я” підлітка, через які відбуваються в його взаємодіях нормативно-ціннісні ставлення до світу і „світу” у самому собі.

Як відомо, у повсякденному житті прояви моральної самосвідомості пов'язують з наявністю певних особистісних якостей і здібностей людини, наприклад, з усвідомленням нею власної гідності та честі (у такому разі актуалізують самосвідомість у позитивному смислі). Якщо ж ці прояви характеризують людську зарозумілість, гордовитість, марнолюбність, зневажливе ставлення до оточуючих, тоді актуалізують самосвідомість у негативному смислі. У будь-якому випадку це поняття неодмінно наповнюється оцінно-нормативним змістом.

Аналіз честі і гідності як категорій моралі доволі достатньо представлений у філософських дослідженнях А.Будкевича, Б.Грищука, А.Гусейнова, І.Кона, В.Куропатова, В.Малахова, В.Мороза, Ю.Феофанова та ін. Зокрема А.Гусейнов та І.Кон визначають поняття „гідність” як моральну категорію, яка віддзеркалює уявлення про цінність будь-якої людини, особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства, в якому визнається цінність особистості [11: 84]. Поняття „честь” характеризується як категорія моральної свідомості, яка розкриває ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства [11: 397–398]. Неважко побачити, що визначення понять „честь” та „гідність” і нині у науковій літературі залишається недосконалим. Більшість учених підкреслює спорідненість цих понять, тому що за своїм змістом вони розкривають ставлення людини до самої себе і ставлення до неї суспільства, служать виявом моральної цінності людини. В той же час між ними є певна відмінність.

Моральна цінність особистості, що виражається у понятті „честь”, пов'язана з конкретним суспільним станом людини, з родом її діяльності і соціальними ролями, які вона виконує. Поняття „гідність” також виражає моральну цінність особистості, але при цьому воно виходить із принципу рівності всіх людей. Це більш широке поняття, ніж поняття „честь”, оскільки воно містить оцінку людини, не дивлячись на те, у якій соціальній ролі вона знаходиться, яку функцію виконує. Деякі вчені [6: 95–97; 2: 230–243] висловлюють думку, що у понятті „честь” особистість оцінюється диференційовано, і це знаходить

віддзеркалення в репутації особистості й колективу, їх соціальному престижі. Тому честь вимагає від людини (у нашому дослідженні – від підростаючої особистості) такої поведінки і вчинків, які підтримують, виправдовують престиж, репутацію самої особистості або соціальної групи, до якої вона належить. Гідність є формою самосвідомості та самоконтролю особистості і передбачає здійснення відповідних вчинків та недопустимість ганебної поведінки. Гідність особистості підлітка вимагає також і від інших людей поваги до неї, визнання за нею певних прав і реальних можливостей. В індивідуальній моральній свідомості вона виступає у формі почуття власної гідності, яка настійно диктує підростаючій особистості відповідні моральні форми поведінки.

Проте зауважимо, у більшості психолого-педагогічних досліджень періоду дорослішання науковці надавали перевагу загальній несприятливій тенденції у розвитку особистості, і це відразу націлювало їх на вивчення агресивності, акцентуованості, дезадаптивності. Така ситуація у психології виховання майже нівельювала позитивний ракурс – особистісне зростання підлітка. З цього приводу І.С.Булах формулює слушне запитання: „який же шлях особистісного становлення проходять всі ті підлітки, які у подальшому житті стають успішними студентами і з часом спеціалістами-професіоналами у певній діяльності? Невже зазначені вище форми моральної самосвідомості, цілком нівельовані у перехідному віці, раптово виникають у юнацькому та „визрівають” у дорослому?” [5: 34]. На думку вченої, яку ми безумовно поділяємо, особистісне зростання підлітка тісно співвідноситься зі свідомістю честі та гідності.

Узагальнюючи етичні знання про категорії „честь” і „гідність”, ми можемо виділити наступне: по-перше, честь і гідність – показники моральної цінності людини, за допомогою яких визначається моральність і окремої людини, і колективу, і навіть суспільства. По-друге, їх відмінність полягає в тому, що гідність – це моральне ставлення людини до самої себе, внутрішнє визнання, самооцінка й самоповага, а честь – зовнішнє визнання, оцінка дій, вчинків, діяльності особистості з боку інших. Таким чином ці моральні почуття з точки зору педагогічної психології ми можемо розглядати як емоційно-ціннісні ставлення підростаючої особистості до самої себе, до інших (почуття гідності – моральна самооцінка) а також ставлення соціального оточення, спрямоване до особистості (моральна оцінка, визнання, репутація, повага), яке відрефлексовується, тобто стає надбанням особистості завдяки свідомості, і постає у формі почуття честі.

Без перебільшення можна стверджувати, що моральна самооцінка є досить важливим компонентом моральної самосвідомості особистості. У будь-якому випадку переживання людиною сорому, вини, совісті нерозривно пов'язане з нормативно-ціннісним самоставленням – самооцінкою морального рівня. Починаючи з підліткового віку особистість намагається дивитися на себе й утверджувати (санкціонувати) власне „Я” з позиції ціннісних стандартів. Ці стандарти самооцінки і є почуттями гідності та честі. На рівні особистості вони „корелюють” із с самолюбством – потребою особистості у власній цінності, де висока самооцінка – гордість, приниженість – негативна самооцінка, скромність – помірна самооцінка” [10: 96].

У генезисі морального усвідомлення підлітком самого себе з'являється і поступово оформлюється певна сукупність критеріїв (ціннісних стандартів) життєвої самореалізації. У значущих життєвих ситуаціях підліток прагне дотримуватися цих свідомо прийнятих цінностей (стандартів) і вимагає їх дотримання від близького оточення. Коли у підлітків починають підсилюватися прояви еґо-позицій, виникає тенденція санкціонування (утвердження) морального статусу – власне честі як форми самосвідомості. Перш за все, моральний статус підлітка визначається його належністю до тієї чи іншої конкретної групи (однокласників, друзів, команди, компанії тощо). Разом з тим закономірні прояви у період підлітковості статевої і родової ідентифікації активізують нормативно-оцінне ставлення до себе з позиції утвердження статево-вікових досягнень. Крім того, захоплення як найхарактерніші „хоббі” та уподобання підлітків, визначають їх честь як членів певної групи, котрі обізнані, зорієнтовані, зацікавлені у тій чи іншій справі, на основі якої вони себе

й презентують. Оскільки етимологічно термін „честь” походить від „частина”, тобто визначає належність до певної групи, то своїми діями і вчинками підліток може підтримати або „підірвати” не тільки свою честь (репутацію), але й референтної групи (сім’ї, класу, команди). При цьому безкорислива підтримка честі можлива у випадку, коли діяння референтної групи оцінюються підлітком як суттєві та необхідні. Репутація, точніше думка, яка складається про підлітка у соціальному просторі однолітків, визначає його моральне обличчя. Отже, моральний статус підлітка як „Я у групі” та „Я і група” висвітлює площину його особливих (самоцінних) якостей, за які він набуває честі бути визнаним серед однолітків чи дорослих. Виходить, у підлітковий період конкретне значення поняття честі, з одного боку, пов’язане з чимось внутрішньо притаманним особистості підлітка, з іншого боку, це його визнання.

Втім, найбільш показовим у становленні моральної самосвідомості особистості виступає такий феномен, як гідність. Це поняття характеризує немов би інший, протилежний полюс самосвідомості. Воно утворює цінність індивіда як людини взагалі. Етимологічно слово „гідність” пов’язане з „вистачати, бути достатнім” з подальшим розвитком значень „бути відповідним, придатним, гідним”. У сучасному розумінні гідність – це не тільки позитивна якість або сукупність високих моральних якостей (чеснот), але також і повага цих якостей у самому собі, усвідомлення своїх прав, своєї цінності. Отже, для особистості підлітка проблема гідності – це проблема забезпечення уваги до власного індивідуального „Я”, до своєї позиції, переконань, цінностей. Обстояти, утвердити власну гідність можна лише конкретними вчинками. Добрий вчинок – це прояв людяності, утвердження власної гідності. Якщо в міжособистісних взаєминах підліток виявляє співчуття, доброзичливість, підтримку, відповідальність, то це буде свідченням того, що універсальні цінності набувають стійкого значення у структурі його самосвідомості. Саме площина універсального (доброго, альтруїстичного, справедливого, відповідального) в особистості становить сутність поняття людської гідності. Це також означає, що сутнісні компоненти людяності – любов до іншого, творчість, свобода і відповідальність – репрезентують змістовний континуум такої форми моральної свідомості, як гідність.

Важливим етапом морального зростання є ознайомлення підростаючої особистості з нормативними умовами суспільства, вироблення у неї шанобливого ставлення до існуючої системи духовних цінностей і правил соціального життя. При цьому слід неодмінно враховувати те, що суспільні вимоги та норми повністю не відповідають цінностям окремої індивідуальності. Адже однією з характерних суперечностей у життєвому просторі індивіда є суперечність між загальнолюдським, суспільним і автономним, індивідуальним. З іншого боку, науковцями визнано, що саме в період дорослішання з’являються передумови, підготовлені всім попереднім ходом онтогенетичного розвитку індивіда для об’єднання у самосвідомості в одну цілісність двох основ, автономних за своїм значенням: суспільно виробленого, загальнолюдського й особистісно ціннісного. Тому так важливо сформулювати нормативно-ціннісне ставлення підростаючої особистості до соціальних вимог з метою їх осмислення та інтерналізації, тобто перетворення зовнішніх вимог у „внутрішню” норму як цінність [9].

Оскільки ставлення завжди виступає як переживання чогось, у просторі самоусвідомлення підлітка значущими можуть бути переживання моральних самопочуттів: гідності, честі, совісті та ін.. Ці почуття виявляються через ставлення особистості до конкретного вчинку, своєї поведінки в тій чи іншій ситуації. Події, життєві звички, взаємовідносини, різноманітні ситуації успіху і невдачі – все стає предметом роздумів, рефлексії, співставлень та протиставлень, на все підліток починає дивитися з нових, узагальнених позицій, все підлягає внутрішній моральній оцінці.

Аналіз і оцінку своїх можливостей, якостей, вчинків та особистісної поведінки в цілому підліток здійснює за допомогою моральної саморефлексії. Саме в просторі моральної рефлексії відбувається осмислення і переосмислення змістовних параметрів моральної самосвідомості, переважно нормативного „Я”, яке відбиває позитивні, самодостатні уявлення

про самого себе. Лише такі відрефлексовані, емоційно-ціннісні образи підлітка про самого себе і можуть підтримувати процес його зростання. Наприклад, уявлення про власну гідність (доброзичливість, відповідальність, чесність, справедливість, емпатійність та ін.) та честь (здатність до відданості у дружбі, прагнення допомагати друзям, можливість зберігати альтруїстичну позицію тощо). Отже, рефлексуючи власний досвід, особистість підлітка здійснює відкриття морально-духовних потенціалів свого „Я”: ціннісне ставлення до інших і до самої себе, права і обов'язки, власні цінності та переконання, особливості своєї поведінки. Це дає підстави стверджувати, що почуття честі та почуття гідності є доволі значущими формами морального зростання підлітка. Їх смисловий рівень полягає у ціннісному самоставленні, яке виступає у нерозривній єдності з нормативно-ціннісним ставленням до іншого.

Таким чином, для періоду підлітковості характерним є тісний взаємозв'язок особистісного зростання з моральним. Особистісною передумовою морального зростання виступає процес становлення самосвідомості, психологічними механізмами якого є моральна саморефлексія та моральна саморегуляція. Почуття честі та почуття гідності як емоційно-ціннісні переживання виконують функції координації, регуляції, керування та контролю поведінки підлітка, просуваючи його в опануванні „світу в собі”.

Вищенаведений виклад матеріалу не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у з'ясуванні сутності компонентів, що утворюють структуру почуттів честі і гідності та у дослідженні психолого-педагогічних чинників, що впливають на їх розвиток і виховання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех И.Д. Психологические основы нравственного развития личности: Дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. – К., 1992. – 320 с.
2. Блюмкин В.А. Человеческое достоинство // Личность при социализме / Отв. ред. Ф.В.Константинов. – М.: Изд-во „Наука”, 1968. – С. 230-243.
3. Братусь Б.С. Нравственное сознание личности (Психологическое исследование). – М.: Знание, 1985. – 64 с.
4. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка: Монографія. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – 340 с.
5. Булах І.С., Алексеева Ю.А. Развитие моральной самосвідомості особистості підлітка: Навчально-методичний посібник. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – 72с.
6. Добрынина В.И., Смоленцев Ю.М. Беседы по марксистско-ленинской этике: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1980. – 240 с.
7. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Пер с англ. Г.А.Балла. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
8. Массен П., Конджер Дж., Каган Дж., Хьюстон А. Развитие личности ребенка. – М.: Прогресс, 1987. – 272 с.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб: Питер, 2001. – 720 с.
10. Руднев В.П. Словарь культуры XX века. Ключевые понятия и тексты. – М.: Эксмо-Пресс, 2000. – 650 с.
11. Словарь по этике / Под ред. А.А. Гусейнова, И.С. Кона. - 6-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – С. 84–85, 397–398.
12. Якобсон С.Г. Психологические проблемы этического развития детей. – М.: Педагогика, 1984. – 144 с.